

XORAZM MUSIQASINING TARIXI (XII ASRDAN XIX ASR BOSHLARIGACHA)

Rasulova Qumriniso

Qarshi DU Musiqa ta'limi yo'nalishi talabasi

Xodjaniyozov Islambay Atabayevich

Qarshi DU Cholg'u ijrochiligi va vokal san'ati kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada musiqa san'atining murakkab sohalaridan biri bo'lgan, Xorazm musiqasining rivojlanish tarixi haqida ma'lumotlar berilgan.*

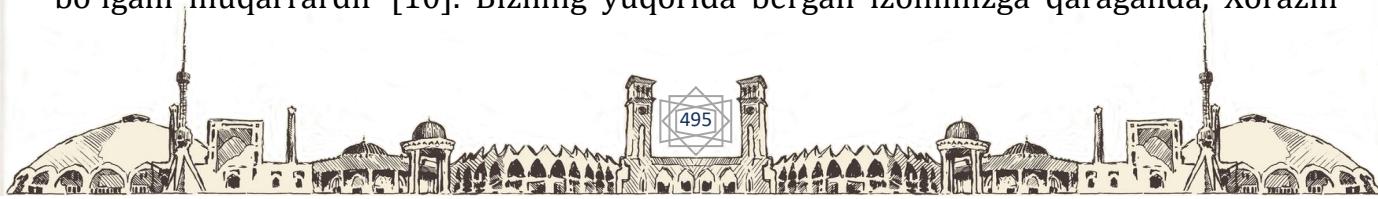
Tayanch so'zlar: *Musiqiyshunos, bazmgoh, nag'ma, mushkilot, tasnif, parda, rost, peshrav, pauza, noxun, nota, musavvoda, xattot, kitobat, manzur, manzum.*

Birinchi davr deb atashdan maqsadimiz, Xorazm musiqasining taxminan bundan besh yuz-olti yuz yil ilgari eng qorong'i zamonlardagi ahvoli haqida. Bu muddat ichida Xorazm musiqasining taraqqiyoti va rivojlanish yo'llari ochiq suratda namoyon bo'lmas-da, ba'zi bizgacha yetib kelgan tarixiy asarlardan ma'lum bo'ladiki, Xorazm poytaxti ko'xna Urganch Chingizxon bosqiniga bo'lgan va ko'rkam shahar paytida uning aholisi ichida musiqani o'zlariga bir hunar va kasb aylagan kishilar ko'p bo'lgan.

Ular shu kasb orqasidan o'z oilalarini tebratganlar. Mazkur asarlarda mubolag'aday ko'rsatiladiki, Ko'hna Urganch shahrida dutor sozini eshak (xurrak) yo'nib (yasab, tuzatib) sotib, shu hunari orqali oila boqqan kishilarning miqdori bir mingga yetishganligi ta'riflanadi. Albatta, bu raqam Xorazmning nufuziga qaraganda ko'p ko'rinishi mumkin. Ammo usha davrda Ko'hna Urganch shahri aholisi bir yarim million bo'lganini hisobga olsak, bu raqamni unchalik ham ishonarsiz deb bo'lmaydi.

Xorazmning obod zamonlarida yashagan va xorazmliklarning milliy pahlavonlaridan bo'lgan mashhur Yusufbek to'g'risida xalq orasida ko'plab rivoyatlar tildan-tilga o'tib yuradi. Yusufbek polvonlik bilan bir qatorda serzavq bir yigit bo'lib, sozandalikda ham mahorat sohibi ekan. Ko'hna Urganchning taniqli sozanda va go'yanda (ashulachi)lari har kuni uning majlisiga yig'ilib, sozu-suhbatlari bilan kunini o'tkazar ekanlar. Yusufbek dutor kuylarining barchasini bilibgina qolmasdan, boshqa sozandalarga qaraganda soz chertishdagi iqtidori baland ekan. Ul kishi sozga g'oyat ixlosmand bo'lganidan dutorni qo'lga olgach, o'zi bilan aksari kuylarni charchagunicha chalib bo'lib, dutorini o'zining bazmgoh mehmonxonasini devoriga suyab qo'yar ekan. Hozir ham Yusufbekning usha bazmgoh mehmonxonasi xarobalaridan birgina devori saqlangan bo'lib, "uning tagida bir kecha tunab yotib qolgan kishilarning quloqlariga har turli soz ovozlari eshitiadi", degan hikoyalarga qaraganda ul zamonda Xorazmning yagona musiqashunosi Yusufbek bo'lib chiqadi.

Ul zamondagi musiqa asboblardan bizga ochiq bir suratda ma'lum bo'lgani dutor bo'lib, boshqa sozlar haida biror so'z yozilgan va aytilgan bo'lmasada, fikrimizcha, ul zamondagi soz asboblari, umuman, turkiy urug'lar orasida qo'llanilgan cholg'ular bo'lgani muqarrardir [10]. Bizning yuqorida bergan izohimizga qaraganda, Xorazm

musiqasi taxminan Sulton Muhammad Qutbiddin va Jaloliddin Xorazmshoh zamonlarida ancha yuksaklikka ko'tarilganligi ma'lum. Bu davrdan to Xorazm musiqasi rivojining ikkinchi davrigacha bo'lgan yillarda Xorazm musiqasi va musiqashunosligi haqida batafsil ma'lumot berish ancha qiyin ish bo'lgani tufayli shu qisqa ma'lumotlar bilan cheklanishimizga to'g'ri keladi. Endi Xorazm musiqasi taraqqiyoti va tanazzul holatlarini ochiq va ravshan ko'rsatib beradigan ikkinchi bobga o'tamiz.

IKKINCHI DAVR

(hijriy 1221-1281/1803-1863 yillar)

Muhammad Rahimxon I zamonidan to Muhammad Rahimxon II (soniy) zamonigacha o'tgan oltmish yil Xorazm musiqasining ikkinchi davrini tashkil qiladi. Bu davrda qadimdan davom etib kelgan umumiy turkiy sozlar qo'llanilsa-da, yangidan davraga kirgan musiqiyshunoslar o'z mahorat va iqtidorlari bilan Xorazm musiqasiga yangi uslub va yo'llarni kirita boshladilar. Ko'pchilik ularning yangi uslublariga taqlid qilishga kirishgan va Xorazm musiqasi ancha taraqqiy etishga yuz tutgandi.

Xorazmda "Shashmaqom" nag`masining tarqalishi

Muhammad Rahimxon I zamonida (1805-1825) mashhur bo'lgan xivalik musiqiyshunos Niyozjon Xo'ja Buxoro shahriga borib, qadimgi "Shashmaqom" 11 nag`malarini tanbur sozi bilan o'rganib, Xivaga qaytgan edi. Xivaga qaytishi bilan uning iqtidor va dovrug'i Xorazim musiqiyshunoslari orasida katta e'tiborga molik bo'ldi va ularning diqqatini o'ziga jalb qildi. Niyozjon Xo'jadan boshqalar, shu jumladan, Maxzumjon Qozi, Usta Muhammadjon Sandiqchi kabilar shashmaqom nag`malarini to'la o'rgandilar. Ular o'z o'rnida o'rangan nag`malarini havaskor shogirdlariga ham o'rgatishni boshlab, anchagina tanburchi shogirdlarni yetishtirdilar. Bu sozandadan yetishib chiqqan shogirdlarning har biri haqida batafsil ma'lumot berishni unchalik lozim topmaganimiz uchun ularning ichidan ba'zilarini tanishtirish bilan cheklanamiz. Niyozjon Xo'janing shogirdi bo'lgan Muhammadjon Sandiqchidan Abdusattor Mahram Xo'jash Mahram o'g'li ta'lim o'ldi. Bu kishi xalq va hukumat orasida obro'li bir zot bo'lgani sababli shashmaqom nag`masi borgan sayin rivojlana boshladi.

Muhammad Rahimxon I zamonida ko'zga ko'ringan dongdor musiqiyshunoslar ana shu biz yuqorida zikr etgan zotlardir. Bu zamonda musiqa sohasida hech bir o'zgarishlar, yangiliklar o'rta tashlanmadi. Faqat bu zotlar shashmaqom nag`masiga nisbatan xalq orasida ishtiyoq va muhabbat uyg'onishiga sabab bo'ldilar. Bundan keyin Muhammad Aminxon zamonida boshlanadi.

Muhammad Aminxon zamonida

Muhammad Aminxon Musiqaga shu darajada havas qo'ygan ediki, yuqorida nomlari zikr etilgan musiqiyshunoslar ishtirokida kuy-qo'shiq majlislarini tashkil etardi. Uning zamonida Abdusattor Mahramdan Usta Xudoybergan Etikchi, Usta Xudoybergan Etikchidan "Kamil" taxallusli Pahlavon Niyoz Mirzaboshi Abdulla Mufti o'g'li Shashmaqom nag`malaridan mukammal ta'lim oldilar. 1853 (hijriy 1271) yilda Muhammad Aminxon Saraxs qal'asi qamali paytidagi jangda halok bo'lishi natijasida

xalq orasida turli isyonlar, taxt uchun kurashlar boshlangani tufayli musiqiy sohasi ham turg'unlikka yuz tutdi.

Abdullohxon zamoni

Bu xon Muhammad Aminxondan so'ng 1853 (hijriy 1271) yilda taxtga o'tirdi. Garchi Abdullohxonning o'zi tanbur va g'ijjak sozlarini chalishni bilsada, ammo musiqiy sohasidagi sustlik davom etdi.

Qutlimurodxon Abdullohbek o'g'li zamoni

1854-(hijriy 1272) yilda Abdullohxon o'ldirilgandan so'ng uning o'g'li Qutlimurodxon taxtga o'tiradi. Besh oydan keyin bu xon ham o'ldiriladi. Shu zaylda musiqiy sohasi avvalgi sustligida davom etadi.

Sayyid Muhammadxon zamoni

1854-(hijriy 1272) Sayyid Muhammadxon Qutlimurodxon o'rniga xon etib tayinlandi va to'qqiz yil davomida xonlik qildi. Uning zamonida Xorazm o'lkasi bir oz tinch bo'ldi. Shuning natijasida xalq ichida musiqaga e'tibor ortdi. Bu xonning o'zi ham dutor, g'ijjak sozlarini chala olar va tez-tez yuqorida nomlari zikr etilgan musiqiyshunoslarni to'plab, kuy-qo'shiq majlislarini tashkil etardi. Biroq Sayyid Muhammadxon zamonida ko'zga ko'rinarli musiqiyshunoslar yetishib chiqmadi va xalq orasida birin-ketin turli isyonlar, g'alayonlar davom etib turishi bilan musiqiy sohasi ham keying darajaga tushib qoldi. Ba'zi qulay damlarda esa yana musiqiy sohasi avvalgi mavqeyini egallab, unga e'tibor kuchayardi.

Muhammad Rahimxon Soniy zamoni

1863-yil (hijriy 1281 yil) Sayyid Muhammadxon o'rniga taxtga o'tirgan Muhammad Rahimxon Soniy, musiqiy ilmiga o'ta darajada ixlosmand bo'lib, uning zamonida musiqiy sohasi o'zga bir rang, o'zga bir hol kasb etdi. Ilgari xalq orasida musiqiy qiziqish ozroq bo'lgan bo'lsa, endi musiqiy sohasi beqiyos tarqaldi. Milliy kuylarning vujudga kelishiga imkon tug'ildi. Xususiy musiqiyshunos mutaxassislar yetishib chiqib, Shashmaqom nag'malarining "Mushkilot" 12, "Tasnif" 13 qismlari ayri-ayri ahamiyat kasb etib, ularga taalluqli shashmaqom nag'malari avvalgisidan ancha o'zgarib, bir necha qo'shimchalar qo'shib, tiklandi.

"Xorazm chizig'i" 14 (nota) sining ixtirosi

General Kaufman qo'mondonligi ostida kelgan rus qo'shini Xorazm o'lkasini boshdan oyoq istilo qilib, xonning mavqei va hukumronligiga tahdid solganidan so'ng Muhammad Rahimxon Soniy o'ziga raqib bo'lgan qudratli yot bir kuchni ko'rgach, ancha vaqt g'amgin bo'lib yurdi. U o'ziga tasalli beradigan biror ish qilishdan ojiz edi. Biroq xonning atrofidagi kishilar, xususan, musiqiyshunos Pahlavon Niyoz Mirzaboshi xondagi bu kayfiyatni anglab, uni kuy va qo'shiq majlislari uyushtirishga qiziqtirdi. Nihoyat, xon musiqiy bazmlari bilan tashkil topib, natijada "Xorazm chizig'i" yuzaga kelib, Xorazm musiqasi anchagina rivojlandi hamda el orasida yoyila boshladi. Muhammad Rahimxon Soniyning mirzaboshisi xonni doimo musiqiy ishlarga qiziqtirmoq yo'lida tirishgani oqibatida xonning musiqiy ishtiyoqi va orzusi ortib, shu darajaga yetadiki, uning fikri-zikri butun Shashmaqomni, unga bog'langan

qo`shimchalar hamda milliy nag`malarni barchaga tushunarli tarzda, qulay va yengil chalmoq, o`rganmoq yo`llarini izlash, toppish bilan band bo`ldi.

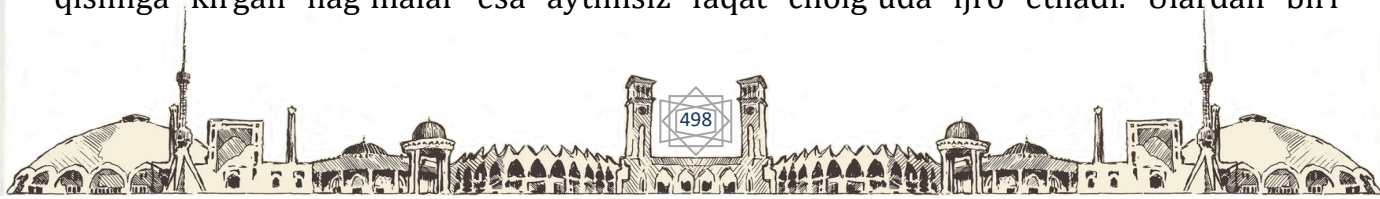
U Xorazm musiqashunoslari orasida "Komil" tahallusi bilan mashhur bo`lgan Pahlavon Niyoz Mirzaboshiga qay tarzda bo`lsa-da, o`zining bu rejalarini ro`yobga chiqarishga amr qildi. Shuningdek, xon musiqiy asboblardan tanburning kuylarini har kim chala oladigan bir tadbir topishni ham buyurdi. Nihoyat Pahlavon Niyoz Mirzaboshi Muhammad Rahimxon Soniyning bu amrini o`zining mahorati va iqtidori bilan oz fursatda amalga oshirishga erishdi. Pahlavon Niyoz Mirzaboshi o`zi mohir bo`lgan tanbur sozini ko`z oldiga keltirib, butun fikrini shu sozga qaratdi. Shu tariqa ishga kirishdi. Pahlavon Niyoz Mirzaboshi tanbur sozinig tuzilishi, pardalarining joylashishi, quyi va yuqori pardalar orasidagi masofa darajalarini o`ziga dasturilamal qilib oldi. Nihoyat, Pahlavon Niyoz Mirzaboshi o`zining g`oyasini o`rtaga tashlab hamda Muhammad Rahimxon Soniyning amrini bajarmoq uchun shu tariqa ixtiro etgan "chizig`ini" isbot etmoqqa kirishdi. Avvaliga u "Rost" maqomini qoralamasini topshiradi. Bundan so`ng "Rost" maqomi tugab "Peshrav" 15 i boshlanadi. Pahlavon Niyoz Mirzaboshi shu maqomni qog`ozga ko`chirganida tanburning o`n sakkiz pardalariga o`girib, ya`ni parda oraliqlari masofalarining keng va torligiga qarab, gorizontal chiziqlar chizib, tanbur pardalarini belgilaydi. Har pardada shul maqomning usuliga muvofiq, ("pauza") lar bilan birga, pastdan va yuqoridan necha bor noxun urilgan bo`lsa, shu chizgan chizig`ining ostki va ustki taraflariga shul noxunlarning soni qadar nuqtalar qo`yib chiqadi. Mana shu usulda qoralamani chizib tugatib, Muhammad Rahimxon Soniyga taqdim etdi.

"Xorazm chizig`i" ning nashri, taraqqiyoti va isloh etilishi

Pahlavon Niyoz Mirzaboshi tarafidan ixtiro etilgan va yuqorida tafsiloti keltirilgan chiziq tartiboti Muhammad Rahimxon Soniyga taqdim etilgandan so`ng xon o`zining musiqiy muallimi bo`lmish "Mirzo" tahallusli mashhur musiqiyshunos Muhammad Rasul Mirzaboshi Pahlavon Niyoz o`g`liga butun Shashmaqom nag`malarini Pahlavon Niyoz Mirzaboshi tarafidan ixtiro etilgan chiziq (nota) yo`sini bo`yicha kitob holiga keltirishni buyurdi. Muhammad Rasul Mirzaboshi xonning ushbu buyrug`ini amalga oshirmoq uchun bir necha oy sa`yi-harakat qilib, butun Shashmaqom nag`malarini yuqoridagi tartibga muvofiq kitobga ko`chirdi. Shu tariqa Shashmaqom nag`malari chizikli kitobini bitirib, ikki jilddan iborat bo`lgan musavvoda (savod chiqaruvchi darslik-B.M.) nusxasini xonga taqdim etdi. Xon bu nusxalarni o`zining mohir xattot kitoblaridan Xudoybergan Muhrkan, Mulla Ismoil, Muhammad Yusufbek va ular singari kotiblariga topshirib bir nechta qo`lyozma kitob tayyorlashni buyurdi. Muhammad Rasul Mirzaboshi Shashmaqom nag`malarini Pahlavon Niyoz Mirzaboshi ixtiro etgan chizig`iga muvofiq kitobat qilish uchun quyidagi yo`lni tutdi:

1. Tasnif (Mansur).
2. Mushkilot (Manzum) 16 qismlariga bo`ldi.

Shashmaqom nag`malarining bir qismi xonandalar ijrosida bajarilsa, ikkinchi qismiga kirgan nag`malar esa aytimsiz faqat cholg`uda ijro etiladi. Ulardan biri

chalinadigan kuylardan iborat bo'lsa, ikkinchisi xonandalar tomonida aytiladigan nag'malardir. Yana Muhammad Rasul Mirzaboshi Shashmaqom nag'malarini o'sha chiziqqa o'tkazmoqchi bo'lganida mana shu tomonini nazarda tutib, "Tasnif" qismiga kirgan butun nag'malarni alohida bir kitob qilib, ikki jildli chiziqli kitoblar nusxalarini yaratib, shu tariqa Shashmaqom nag'malarini butunlay chiziqqa o'tkazib tugalladi. Mana shu tariqa vujudga kelgan chiziqli kitoblardan havaskor kishilar ham nusxa ko'chirib ola boshladilar. Pahlavon Niyoz Mirzaboshining ixtiro qilgan (nota)si o'zining o'g'li va shogirdi Muhammad Rasul Mirzaboshining g'ayrati natijasida xalq orasida tarqalib, ko'plab ixlosmandlar bu (nota) kitoblar vositasida Shashmaqom nag'malarini o'rganishga kirishdilar. Hozirda aksari kishilar bu (nota) kitoblaridan foydalanmoqdalar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O. Matyoqubov, R. Boltayev, H. Aminovlarning "Xorazm tanbur chizig'i" (T.2009.B 35-37) kitoboda qo'shimcha ma'lumot berilgan.
2. Polvonniyoz hoji Yusupov. "Yosh Xivaliklar tarixi". Urganch, "Xorazm" nashriyoti, 1999 y
3. Musiqa lug'ati. I.A.Akbarov. Toshkent G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti 1987 yil. (5-219-225 b)
4. Мурадов М. К., Халикова М. К. МУЗЫКАЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ В ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ //Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – 2018. – №. 7. – С. 60-61.

